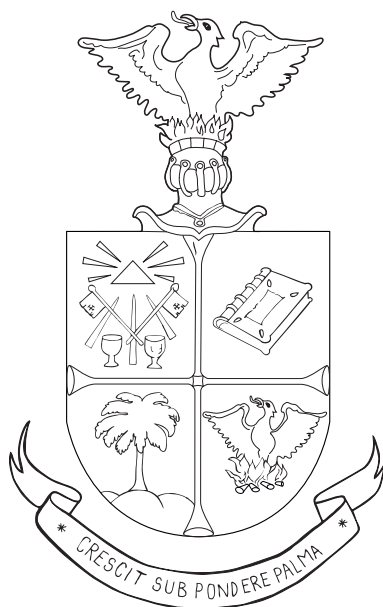

Glossa Iuridica

VII. évfolyam, 1-2. szám

Glossa Iuridica

VII. évfolyam, 1-2. szám

Budapest, 2020

Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar

SZABÁLYOZÁSKOMPLEXITÁS

BIRHER NÁNDOR – BICSKEI TAMÁS – KOVÁCS VIKTÓRIA

egyetemi docens (KRE ÁJK) PhD-hallgató (KRE ÁJK DI) PhD-hallgató (KRE ÁJK DI)

1. Bevezetés

Kutatásunkban bemutatjuk, hogy az egyes normarendekre vonatkozó kérdéseink és az azokra adott válaszok azért torkollhattak feloldhatatlan ellentmondásokba, mert a komplex látásmód elemei helyett egymással versengő szabályozási módoknak tekintettük azokat. Az olyan kérdések, mint az 'erkölcsös jog' lehetősége, vagy az 'igazság contra jogszerűség' dilemmája, esetleg a saria és a demokráciák jogrendjeinek az ellentmondásai abból fakadnak, hogy a tudomány mindaddig nem adott világos képet az egyes normarendek működési módjairól. Részben ezen okokból, részben pedig az olyan új szabályozási módszerek, mint a szabványok, vagy a compliance megjelenése miatt feladatul tűztük ki, hogy felvázoljuk a normatív rendszerek komplexitásának kapcsolati hálóját (topográfia).

Jelen topográfia az időben, hozzávetőlegesen az 1900-as évektől kezdődően vázolja fel a három elsődleges normarend, a vallás, a jog és az erkölcs kapcsolati rendszereit. Célunk, hogy rávilágítsunk arra az organikus fejlődésre, amelyiket áttekintve jól láthatóvá válhatna, hogy az egyes normarendek között nem az ellentétek, hanem a szinergiák kellene, hogy meghatározók legyenek. Ez teszi ugyanis lehetővé a szabályozás kiegyensúlyozott működését, és ebből fakadóan az egész rendszer (társadalom) tartós működőképességének biztosítását. A normarendeknek a hatalomért folytatott harcban eszközként való felhasználása helyett a fenntartható működést célzó kooperációt kell megvalósítaniuk a jogi-erkölcsi-vallási szabályozás területén. A működőképes kooperáció egyik első eleme az egyes szabályozási folyamatok és azok kapcsolatának világos leírása. Ennek a leírásnak az első lépése a jelen kutatás¹. Ez lehet az egyik alapja annak, hogy a tudáskormányzás² területén is pontosabb információkat szerezhessünk az irányítás és hatalomgyakorlás egyes módjairól. Hangsúlyozzuk,

1 A kutatás a KRE-ÁJK Bonhoeffer Műhelyének „Szabályozástan” kutatásának keretében folyik.

2 Z. KARVALICS László: Utak a globális tudáskormányzáshoz – Az elméleti megfontolásoktól egy hídfőállás koncepciójáig. *Információs társadalom*, 2019. 19 (1), 8-32.

hogy a három normarend mindegyikét önálló nyelvet és kódrendszert alkalmazó szabályozási formának tekintjük (közös halmaz nélkül), azonban állítjuk azt is, hogy az egyes, önálló szabályok szerint működő normarendek folyamatosan hivatkoznak egymásra, más szavakkal: kapcsolatban vannak és kommunikálnak. Ezt a kapcsolati és kommunikációs rendszert kívánjuk úttörő módon felvázolni ezen tanulmány keretei között.

2. A normarendek kapcsolati mintáinak példái

A normarendek elválasztásának szükségszerűségére példaként említhetjük, hogy a látszattal ellentétben a 'ne ölj' szabály nem pontosan ugyanazt jelenti a jog, az erkölcs és a vallás normarendjében. A jogban az, 'aki más megöl' büntetendő, feltéve, hogy cselekménye veszélyes a társadalomra. Egy magzat megölése vagy az eutanázia ugyan emberölés, de egyes jogrendek normarendjében mégsem válik emberöléssé, büntetőjogi tényállássá, mert a jogalkotó ennek nem tulajdonít társadalomra való veszélyességet, vagy azt egyszerűen nem szabályozza. (Például azért, mert nem tekinti büntetőjogi szempontból embernek a magzatot, vagy a kivételek között meghatározza, mikor lehet mégiscsak embert ölni.) Az erkölcs normarendje teljesen másképp közelít ehhez a kérdéshez, itt a 'ne ölj' parancsának az értelmezésénél megjelenik a közösség szokása és a személyes lelkiismeret. Hiába teszi lehetővé a jogszabály az abortuszt, attól az anyának még lesznek lelkiismereti nehézségei.³ A vallás normarendje pedig az egész kérdéskört egy magasabb szintre emeli, és a Teremtő-teremtmény viszonyban értékeli a 'ne ölj' parancsát, beleértve akár a környezetkárosítást, a káros szenvedélyeket vagy az állatok elpusztítását is.⁴

Világos tehát, hogy saját logikai és terminológiai rendben működő normarendekről van szó, amelyek mindegyike a saját szabályai szerint, normatívan zártan transzformálja át a külvilágot önmaga jelrendszerévé.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a normarendek között ne lenne kapcsolat, azok ne 'kognitív nyitottsággal' közelítenének egymás felé. A természetjognak például az lenne a feladata, hogy a kognitív nyitottság

3 „Akkor szabadít meg a parancsolat a döntés félelmétől és bizonytalanságától, amikor az a maga tényleges tartalmával meggyőző és bizonyosságra vezet, nem pedig akkor, amikor csak mint határsértőt fenyeget.” Bonhoeffer, *Etika*, Kolozsvár 2015, 238.

4 „A fent és a lent helyes rendje a fentre vonatkozó megbízás hitéből, az urak Urába vetett hitéből él. Egyedül ez a hit képes kiűzni azokat a démoni hatalmasságokat, amelyek alulról támadnak. Ha összeomlik a hit, összeomlik az egész szerkezet...” BONHOEFFER, Dietrich: *Etika*. Kolozsvár 2015, 247.

mentén kialakult kapcsolati mintázatot leírja és az önkibontakoztatás, illetve a fenntarthatóság elve mentén az egyéni és közösségi emberi életre alkalmazza. Értelmezésünk szerint a természetjog nem jog, nem erkölcs és nem is vallás, vagy ezeknek a közös halmaza, hanem a három normarend együttműködésének egy élő mintázata.

A természetjog működése során, figyelembe veszi a jogrend emberközpontú célját és egyúttal megoldásokat is nyújt gyakorlati kérdésekben az igazság koncepcióját szem előtt tartva. Mindezt úgy kell tennie, hogy az egész embert tartja szem előtt figyelemmel az emberi létezés értelmességére, az ember azon képességére, hogy cselekedetei mögött felismeri a 'kell'⁵ jelentőségét és arra, hogy az ember csak a hit segítségével képes kielégíteni a teljeskörű önértelmezésre irányuló igényét.⁶ A következőkben táblázatban mutatjuk be a normarendek sajátosságait.

	Vallás	Erkölcs	Jog
Egzisztenciális kérdés	<i>Miért lehet/kell tennem? (Miért cselekedjek?)</i>	<i>Mit kell tennem? (Saját tökéletességem és a másik boldogsága) (Hogyan cselekedjek?)</i>	<i>Mit lehet tennem? (Mindent szabad, ami nem tilos) (Hogyan cselekedjek?)</i>
A kötelezés módja	<i>a Feltétlen erejével szabályoz, de hogyan kerülhetem el a fanatizmust?</i>	<i>a tisztesség erejével szabályoz, de ☐Mért legyek én tisztességes?☐</i>	<i>az állami hatalom erejével szabályoz, de mi a jó és a rossz fogalmának lényege?</i>
Normakövetés célja	<i>Örökkévalóság része lenni</i>	<i>Közösség tagjaként maradni</i>	<i>Személyes boldogulás</i>
Szankció jellege	<i>Az Örökkévalóval való kapcsolat elvesztése</i>	<i>Közösségi tagság elvesztése, lelkiismeretfurdalás</i>	<i>Személyes korlátozás felderítés esetén</i>

1. ábra: a normarendek sajátosságainak összefoglaló táblája⁷

5 Az etika nem szól bele folyton az életbe, de felhívja a figyelmet a zavarokra és szakadásokra ... segíti az együttélés tanulását. BONHOEFFER i. m. 230.

6 PIZZORNI, R.: *Il diritto naturale dalle origini a s.Tommaso d'Aquino*. Roma 1985, 607.

7 BIRHER Nándor: *Jog, erkölcs, vallás*. In: Birher Nándor, Homicskó Árpád (szerk): *Az egyházi intézmények működtetésének etikai alapjai*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2019, 18.

3. A jog-erkölcs-vallás viszonyának történelmi keretei

Történelmi tény, hogy Európában az 1600-as évek végéig erkölcsi/etikai mérceként a normarendek és a metafizikai szférák elkülönülése előtt a jog elsősorban szokásjogként működött. A szekularizációt megelőzően esetenként az egyházi kánonjog funkcionált az egyedüli írott jogként és nem csupán a belső egyházi kérdéseket szabályozta, hanem az emberek közötti mindennapi viszonyokat is. A felvilágosodásig a nyugati világban szinte minden közösségi és egyéni gyakorlatot átszöött az ember Istennel való egysége, kapcsolata, mivel magát a társadalmi kohéziót a felettes hatalomban való hit alkotta. Az 1800-as évektől a jog és állam fogalmainak mérnöki összekapcsolásától kezdve, azaz a tudatos, a papíron rögzített jogi rendszer kialakulásával az elkülönülés nyilvánvalóvá vált⁸.

Habermas, Foucault-ra hivatkozva megállapítja, hogy a klasszikus korban az állami szuverenitás megalapozására a természetjog szerződés és törvény fogalmával operáló nyelvjátékait használták fel. Később az emberi jogok nevében igyekezett az uralkodó a centrális hatalmát megerősíteni, majd ebből alakult ki az az apparátus, amelyik az alattvalókat „testestől-lelkestől” statisztikai információkká transzformálta⁹. A következőkben, a jog változásainak leírása során ezt a logikát követve mutatjuk be a változásokat.

A vallás szerepe az 1800-as évek első felétől hullámzó módon, de egyre inkább a privát szférára korlátozódott, működését tekintve a társadalom egy szegmense lett.¹⁰ Magánügy. A szekularizáció felvilágosult elmélete alapján a vallás semmiképp nem működhet társadalmi rendező elvként.¹¹ Berger

8 A jog és vallás viszonyát részletesen elemzi Rixer Ádám *Jog és vallás* című cikkében és azonos nevű kötetében: *Theologiai Szemle*, 2010/4, 221-227; és *Religion and Law*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2010.

9 „Az ellenőrzés panoptikumai formáját engedik behatolni az alávetett test és az eltárgyasított lélek minden pórusába.” HABERMAS, Jürgen: *Filozófiai diskurzus a modernségről*. Budapest, Helikon Kiadó, 1998, 223.

10 SAMU M.: *Hatalomelmélet*. Budapest 2010, 161.

11 „A modernizációs elméletek szerint a fejlődés útja a tárgyi (a dolgok természetét fedő, azokhoz igazodó, értékfüggetlen) racionalitás kibontakozása, a társadalmi-kulturális differenciálódás, a pluralizálódás, a fokozódó mobilitás s mindezek nyomán az egységes társadalmi szabályozás gyengülése, illetve ennek megfelelően az egyéni választás és döntés szerepének megnövekedése, az individualizálódás. Ez a folyamat felszámolja a vallás ösztársadalmi rendező és szabályozó szerepét. Nyitva hagyja ugyan annak a lehetőségét, hogy az egyén személyes életében vallásos maradjon, de ennek egyre kisebb a funkcionális jelentősége. Funkcionális haszon híján pedig az egyéni valóságosság is – állítólag – egyre kevesebbet képes vonzani s elkorcsosul. Kimondhatat-

azonban azt mondja, hogy a szekularizációs elmélet a világ más tájain nem mutatkozik igaznak, inkább csak Európára jellemző a vallás ilyen fokú kiszorulása a társadalomból.¹² Ami biztosnak látszik, hogy az elmélettel ellentétben, nem csökkent az emberek spiritualitás iránti igénye. Ezt bizonyítja az új keresztény vallási mozgalmak növekvő jelenléte, valamint az iszlám, és a szinkretista elemeket mutató keleti spiritualitás fokozott megjelenése a keresztény gyökerű Európában és Amerikában.

A jogi szabályozás célja a jól működő társadalom, társadalmi együttélés. A jogtudománnyal foglalkozók közül sokan a kelsen-i jogi gondolkodás alapján distanciával tekintenek az elvont értékekre és elvekre, felhívva a figyelmet arra, hogy csak a jogra jellemző transzformációt követően lehet – ha egyáltalán lehet – a morális szempontokat beemelni a jog koherens fogalmi és jogintézményi rendszerébe.

Ma egyre inkább teret nyer az az álláspont, amely szerint a jog egy sajátos, leszűkített világértelmezést alkot, az ún. *black letter law* által vázolt jogviszonyok nem feltétlenül azonosak a valósággal.¹³

A társadalomkutatásokban központi kérdés a moralitás (erkölcs) és ezen belül annak a valláshoz való kapcsolódása is. Nem vitatható, hogy a vallás és a hozzá kapcsolódó értékrendszer a nyugati kultúrákban mintha elvesztette volna intézményes társadalomformáló szerepét. A posztmodernnek nevezett korban nincs általános érvényű megegyezés arról, mi a jó, a rossz, mit tekinthetünk elítélendőnek.¹⁴ Mindenki egyéni ítélőképessége, kapott-szerzett kultúrája szerint hozza meg döntéseit, amelyek egy részének kizárólag a jog szankciói szabnak keretet. Felmerül a kérdés, mitől marad működőképes a társadalom, ha tisztán jogivá zsugorodtak a normatív szabályozó erők. Émile Durkheim is hangsúlyozta, ha a normákban való egyetértés meggyengül, akkor megnő a különféle társadalmi problémák, anómiák gyakorisága. A társadalmon belüli konszenzus és szolidaritás megteremtésében Durkheim még nagy jelentőséget tulajdonított a vallásnak.¹⁵ Mára viszont – ahogy gyakran elhangzik – már alig

lanul is adódik a következtetés, hogy a társadalmi-technikai fejlődés automatikusan a vallás felszámolásához vezet. Ezt az összefüggésrendszert fejezte ki a 19-20. századi társadalomtudományi gondolkodás a szekularizációs koncepcióval." TOMKA Miklós: A szekularizációról – pró és kontra. *Lelkipásztor*, 2002/8-9, 283-287.

12 BERGER, Peter. L.: Vallás és európai integráció. 2000, 2004/12, 13-18.

13 LUHMANN, Niklas: *Law as a Social system*. Oxford, Oxford University Press, 2004, 76-141.

14 HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest, Osiris Kiadó, 1971, 53.

15 CSÁSZI Lajos: *A média rítusai. A média neodurkheimi elmélete*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002. 67.

maradtak egyetemesen elismert, követendő normák.

Felvetődik a kérdés, lehetséges-e az olyan szabályozás, amely nem csupán a külső, formális szabályozó mechanizmusok miatt válik mértékadóvá a társadalomban, hanem – ahogyan kívánatos lenne – megegyezik az ember mint a jog alanyának belső motivációjával is?

Különösen nehéz a vallás szabályozó rendszeréről a maga komplexitásában gondolkodnunk, hiszen az eltérő kultúrákban más és más a hatalomnak a transzcendenshez való viszonya, más és más vezérelveket működtetik a különböző vallásos és nem vallásos társadalmakat, másképp értelmezik a jog és a vallás kapcsolatát.

Minden vallásban meghatározó azonban, hogy igen erős befolyással bírnak az egyes ember normaértelmezésére és -választására. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a föld lakosságának nagy része vallásos hátterű: keresztények (2,3 milliárd), muszlimok (1,9 milliárd), hinduk (1,1 milliárd), buddhisták (506 millió), hogy csak a legnagyobb számú vallásokat említsük. Ehhez képest a vállaltan ateisták/agnosztikusok száma 1,1 milliárdra tehető.¹⁶ A *Pew Research Center* adatsora a vallásos emberek számának jelentős növekedését prognosztizálja az elkövetkező tíz évben a világon, bár Európában a kereszténység számadatainak vonatkozásában nem ez a helyzet.¹⁷

Jól látszik, hogy a normarendek maguk is jelentős változáson mentek át az elmúlt évszázadban, azonban még ennél is jelentősebb a normarendek kapcsolati hálójának (egymásra hatásának) változása. A következőkben külön-külön elemezzük az egyes normarendek legutóbbi változásait, illetve kapcsolataikat, néhány sajátos területet kiemelve. Ilyen terület például a jog-erkölcs-vallás szoros összefüggés-rendszerét felmutató természetjog, nemzetközi jog, vagy éppen az emberi jogok. Mindezek természetesen csak példák, amelyek szemléltetik azt az új felfogást, amely szerint az egyes normarendek nem alkotnak közös halmazokat, ellenben dinamikusan változó összefüggésszisztemeket hoznak létre. Ezeknek az összefüggésszisztemeknek a

16 Religious Composition by Country, 2010-2050: <https://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projection-table/2020/number/all/>. (2020. 05. 07.)

17 Magyarországon a 2011-es népszámlálás során 5,4 millióan vallották magukat valamilyen valláshoz tartozónak és 1,8 millió fő nem érzi magát egyetlen vallási közösséghez tartozónak sem. Forrás: <http://www.ksh.hu/nepszamlalas/vallas>. (2020. 05. 07.). Meg kell jegyezni, hogy jelentős és egyúttal negatív irányú változás egyedül a katolikusok arányában és számában következett be (a 2001-es 51,87%-ról 37,15%-ra csökkent), a többi egyház tagjainak száma vagy stagnál vagy – és ez a legtöbb kisegyházra igaz – folyamatosan nő.

leírása lehet a kulcs a jövő növekvő szabályozási problémáinak megoldásához. Kutatásunk célul tűzte ki ezeknek a kapcsolatoknak az egyre pontosabb leírását a szakmai közösség bevonásával.

Összességében elmondható, hogy két divergáló tendenciát fedezhetünk fel a normativitás (szabályozás) mindegyik területén. Egyrészt az imént említettek szerint, egyre nagyobb szerep jut az egyes normarendek legkülönbözőbb kapcsolatainak. Ezzel részben ellentétes tendencia, hogy az egyes szabályozók egyre 'tisztább' formában jelennek meg, akár matematikai, logikai képletek formájában is. A szabályozás nyelve gyakran egyszerűsödik, egyértelműbbé válik, miközben a szabályozók komplexitása egyre nő. Ezeknek a tendenciáknak, a bonyolultságát-komplexitását kívánjuk illusztrálni a következőkben.

4. Jog

Az emberi magatartásokat szabályozó három fő normarendszer – a jog (*ius*), a vallás (*fas*), és az erkölcs (*mos*) – közül kétségtelenül a jogrendszer tűnik a legnagyobb jelentőséggel bírónak a jogtudományok gyakorlói számára. A jog elkülönültségét a vallástól és az erkölcstől elsősorban a jognak, mint követendő szabályrendszernek az igazolási alapja adja meg: leegyszerűsítve mondhatjuk, a jogszabályok kötelező erejét a jogalkotó adja, míg a vallási tanítás legitimitációja Istentől, az erkölcsé pedig az emberi közösségtől ered. A jogalkotó, mint szuverén legitimitációját már persze különböző történelmi korokban eltérően határozhatjuk meg – a parlament legitimitációja levezethető a népképviselő elvéből, a törvényes választásokból; az uralkodó Isten kegyelméből uralkodik; más közösségek törzsfője vagy királya a származására vezetheti vissza előkelőségét.¹⁸

A jogpozitivisták megközelítés szerint a megfelelő legitimitációval rendelkező szuverén parancsai tehát olyan rendszert képeznek, melyek további magyarázatot, erkölcsi, vagy vallási megalapozottságot nem igényelnek. Ezzel ellentétben már az ókori szerzők műveiben is felmerült, hogy a jognak önálló, a vallástól és az erkölcstől elkülönülő értékrendje nem lehet: Ulpianus megfogalmazásában a jog a jó és a méltányos művészete. A joggal szemben megfigyelhető az a társadalmi elvárás, hogy igazságos legyen – a jogalkotói akaratnak arra kell irányulnia, hogy a társadalmi viszonyokat, az emberi

18 A legitimitás princípiumait Ferrero a választói, az öröklődési, az arisztokratikus-monarchikus és a demokratikus legitimitációs elvekben határozta meg. Ferrero-t idézi: BIHARI Mihály: Hatalom és legitimitás. Guglielmo Ferrero hatása Bibó gondolkodására. *Jog – Állam – Politika*, 2012/1, 3–15.

kapcsolatokat igazságosan szabályozza. Az igazságosság pontos jelentése már természetesen eltérő lehet különböző társadalmakban, de mindenképpen eltérő értékrendről beszélhetünk, mint amit a vallás és az erkölcs támaszt. Ez főként abból adódik, hogy a normák különböző kérdésekre keresik a választ. A jog fő kérdése arra irányul, hogy az ember mint jogalany mit tehet meg: amit a jogszabály nem tilt, azt meg szabad tennie. A jogkövető magatartás célja a szankció elkerülése, mely által a társadalomban a jogalany könnyebben tud boldogulni. Maga a szankció jogáganként eltérő lehet, de az egyéni magatartásokra irányul, és egyéneket súlyt joghátránnyal.¹⁹

Megjegyzendő, hogy a jog, mint emberi viselkedést szabályozó jelenség előretörése, ha nem is a közelmúlt fejleménye, de mindenképpen újabb, mint a vallási és erkölcsi szabályoké. Természetesen a három normarend évezredek óta együttesen irányítja az emberi magatartásokat, azonban az a kiemelkedő mennyiségű normaanyag, amely elképesztő részletességgel szabályozza²⁰ az élet minden területét, egyértelműen a 20. század terméke. A jog mint jelenség a legkorábbi civilizációk kialakulásával, az írásbeliség felfedezésével egy időben jelent meg. Elsődleges jelentősége abban állt, hogy a szuverén akaratát legitimálhassa, napjainkra pedig odáig jutott, hogy a szuverén akarata ténylegesen (vagy legalább formálisan) függetlenedhessen más normarendszerekről, és a politikai, valamint a gazdasági élet hatékony irányítását lehetővé tegye.²¹ Napjaink számos rendkívüli kihívásából, a klímaváltozásból, a háborúkból vagy éppen a járványokból jól látszik, hogy tisztán a jog erejével nem képes az emberiség úrrá lenni az előtte tornyosuló problémákon. A jogon túlmutatóan a normarendek együttműködésére, a komplexitásuk előnyeinek a feltárására van szükség. Ez lehet az alapja annak, amit szolidaritásnak neveznek.

A következőkben azokat a jogterületeket vizsgáljuk meg, a teljesség igénye nélkül, ahol jól látható az egyes normarendek kölcsönhatása.

5. Természetjog

A természetjogi gondolkodás háttérbe szorulásához többek között az a téves felfogás vezetett, hogy a jog, az erkölcs és a vallás normarendjeit úgy

19 BIRHER (2019) i. m. 9-24.

20 BIRHER Nándor – VERESS Gábor: Elnyel minket a jogszabályok és a szabályzatok szökőárja! A vallás, az erkölcs és a jog a Mediterráneumban. *Mediterrán Világ*, 2019/47–48, 122-134.

21 SZILÁGYI Péter: *Jogi alaptan*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006, 40.

kell elválasztani egymástól, hogy azok között nem állhat fenn kapcsolat.²² A jogpozitivizmusnak ez a kisarkított álláspontja azonban legalább olyan veszélyes, mint azt állítani, hogy a jog az erkölcs és vallás átfedésben vannak egymással, bizony területeken azonos módon szabályoznak, vagy kellene szabályozniuk. Ezáltal elvárt lenne, hogy a jog közvetlenül – jogi transzformáció nélkül – tartalmazzon erkölcsi vagy vallási elemeket. Mindez nagyon könnyen vezet például olyan szubjektív jogértelmezéshez, ami egyes vallási jogrendek esetében vallási fanatizmusként tapasztalható.

Félreértéshez vezethetett tehát a természetjoggal kapcsolatban az, hogy nem különítették el egyértelműen az egyes normarendeket.²³ Ezt a megközelítést a jogi pozitívizmus irányzata élesen kritizálta is, szélsőségesen kiállva a jogalkotás és jogalkalmazás teljesen objektív, zárt, formálisan definiált szerkezete mellett. A másik oldalról viszont az is egyre világosabbá vált – különösen is súlyosan konfliktusos helyzetekben – hogy a jogi normarend önmagában nem alkalmas a közösségi magatartás megnyugtató szabályozására.

Pontosan a korábbi félreértések miatt van arra szükség, hogy az egyes normarendeket önmagukban, saját önszabályzó rendszerükben írjuk le, majd ezt követően a viszonyaik, kapcsolatrendszereik alapján határozzuk meg azt a mintázatot, ami a társadalmi normakövetés fundamentuma.

A normarendek egyértelmű elkülönítésére azért van szükség, hogy lehetővé váljon az egyes normarendek kapcsolati mintáinak világos feltárása. Egyetértünk Kelsen és Luhmann elméleteivel annyiban, amennyiben azok a jog határait pontosan meg kívánják jelölni. Wittgenstein Tractatusának logikáját követve²⁴

-
- 22 „De azt nem tagadhatja senki, hogy a jog mint norma szellemi, és nem természeti valóság. Ezzel egyúttal az elé a feladat elé kerülünk, hogy a jogot – ahogyan a természettől, úgy más szellemi jelenségektől is, de kiváltképp – más jellegű normáktól megkülönböztessük. Itt mindenekelőtt ki kell szabadítanunk a jogot abból a kapcsolatból, amelylyel kezdettől fogva az erkölcshez kötődött.” KELSEN, Hans: *Tiszta jogtan*. [https://www.academia.edu/6130822/HANS_KELSEN_TISZTA_JOGTAN_szerk._Varga_Csaba_Hans_Kelsen_Reine_Rechtslehre_Wien_Deuticke_1934_ed._Csaba_Varga_\(2019.05.18.\)](https://www.academia.edu/6130822/HANS_KELSEN_TISZTA_JOGTAN_szerk._Varga_Csaba_Hans_Kelsen_Reine_Rechtslehre_Wien_Deuticke_1934_ed._Csaba_Varga_(2019.05.18.))
- 23 Johannes Messner kiváló munkájának a „Das Naturrecht”-nek az alcíme például: „Handbuch der Gesellschaftsethik Staatsethik und Wirtschaftsethik” – összemosva kissé a természetjogot és az etikát.
- 24 2.0124 Ha az összes tárgy adva van, akkor ezzel adva van valamennyi lehetségeskörülmeny is. 2.013 Az egyes dolgok, úgyszólván, a lehetséges körülmények terében léteznek. 2.02 A tárgyak konfigurációja alkotja a körülményt. 2.03 A körülményben a tárgyak úgy kapcsolódnak egymáshoz, mint a láncszemek a láncban. 2.031 A körülményben a tárgyak meghatározott módon viszonyulnak egymáshoz. 2.032 Az a mód, ahogy a tárgyak összefüggnek a körülményben, alkotja a körülményszerkezetét. 2.033 A forma a szerkezet lehetősége. 2.034 A tény szerkezete a körülmények szerkezetei-

elfogadhatjuk, hogy amit el lehet mondani, azt el lehet mondani világosan – persze csak a saját rendszerünkön belül. Hiba viszont azt gondolni, hogy ez a rendszeren belüli világos beszéd a teljes valóság objektív leírása lenne. Itt a 'teljes valóság' fogalma alatt az ember által megélt személyes és társadalmi valóság egészét értjük. Szükség van tehát a teljes valóság leírásához egy a tiszta, a formális logikán túlmutató igazságfogalomra is. Ezt az igazságfogalmat Horváth Sándor a következők szerint fogalmazta meg:

„A logikai igazság végülis megmaradhat a mesterség színvonalán. A tartalmi igazság ezen túlmegy. Nem a formákat keresi, nem is ezek meggyőző erejével, hanem a valóság birtoklásának tudatával nyugtat meg. A valóság pedig nem az értelemé, hanem az emberé. Ezért kívánja meg Szent Tamás az igazság tökéletes birtoklásához az egész ember megtisztulását [...]”²⁵

Az ember létében foglalt kötelessége a tökéletesedés, mint folyamat, amelynek nem csak egy része, hanem irányító eleme az igazság megismerése. Az igazság megismerésének fényében válhat értelmezhetővé a normarendek viszonya.²⁶ Hogyan segíti hozzá az embert és az emberi közösséget a három normarend az igazság megismeréséhez? Ezt írja le a normarendek kapcsolati rendszere, amelynek eddig legteljesebb – ha nem is teljesen kimunkált – leírását a természetjogi megközelítés adta.

Sajátos – amit egyébként Kelsen is felvetett²⁷ –, hogy mindig a nagy konfliktusok után erősödik meg a természetjogi gondolkodás. Mind az első mind a második világháború után az ember szükségét érezte annak, hogy a tiszta jog rendszerén túl valamiféle hatékonyabban szabályozó bizonyosságot

ből tevődik össze. 2.04 A fennáll ó körülmények összessége a világ. 2.06 A körülmények fennállása és fenn nem állása a valóság. (A körülmények fennállását pozitív, fenn nem állását pedig negatív tények is nevezzük.) 2.061 A körülmények függetlenek egymástól. 2.062 Egy körülmény fennállásából vagy fenn nem állásából nem lehet következtetni egy másik körülmény fennállására vagy fenn nem állására. 2.063 A valóság összessége a világ. Logikai-filozófiai értekezés, http://sbin.hu/samples/fulltext/wittgenstein_tractatus.pdf (2019. 05. 18.)

25 HORVÁTH Sándor: *Aquinói Szent Tamás világnézete*. Budapest, Szent István Társulat 1924, 93-94.

26 Az igazságosság kérdése egyébként a természetjogi megközelítések alapkérdése is, ahogy azt Messner a jogpozitivisták ellenében kifejti. MESSNER, Johannes: *Das Naturrecht*. Innsbruck, Tyrolia-Verlag, 1960, 373-377. Ennek a kérdésnek a továbbgondolása Rawls „méltányosságként felfogott igazságosság”-fogalma.

27 „A hagyományos jogelmélet a világháború okozta társadalmi megrázkódtatás óta azon az úton van, hogy az egész vonalon újra visszatérjen a természetjoghoz.” KELSEN i. m.

találjon az élete értelmeként.²⁸ Azaz visszataláljon az igazsághoz.

Az első nehézség ezen az úton, hogy a jog normarendje – a pozitív jog értelmében teljesen függetlennek definiálva önmagát – nem tudja a másik két normarend szabályozó jelentőségét értelmezni, nem alakított ki olyan formálisan is rögzíthető protokollt, amely keretében kapcsolódik a társadalom erkölcs vagy vallási rendjéhez. Itt meg kell ugyan jegyeznünk, hogy a joggyakorlatban, illetve az alkotmánybírósági gyakorlatban megjelenik az erkölcsre való hivatkozás, anélkül azonban, hogy annak közvetlen jelentését meghatároznák. Ez ismét egy olyan terület, ahol a természetjog csiszolt terminológiája átvételének nagy jelentősége lehetne. Ez a kérdés vetődött fel a *The American Legion v. American Humanist Association*²⁹ ügyben is, ahol egy, az I. Világháborúban elesettek számára közterületen felállított kereszt alakú műemlék elbontását kezdeményezte a Humanista Egyesület, mondván, az sérti az un. Lemon teszt³⁰ alapján az alkotmányosság elveit. Az ügy a Legfelsőbb Bíróságig jutott, ahol az alsóbb bíróságok gyakorlatával szemben már nem csak a jogrend normáit tartották szem előtt, hanem megjelentek erkölcsi szempontok is, mint például a történelmi gyökerek jelentésének vizsgálata. Ebben az ügyben jól látszik, hogy az alsóbb fórumok mereven ragaszkodnak a jog normarendjéhez, azonban a társadalom igénye (igazságérzete) ezen messze túlmutat. A felsőbb bíróságok, alkotmánybíróságok részben alkalmasak lehetnek az etikai-politikai szempontok érvényesítésére is, azonban ez még mindig nem jelenti azt, hogy sikerült volna kitörni a jog normarendjének a fogságából. A liberális demokráciáknak pontosan ez az elsődleges nehézsége. Miközben úgy gondolják, hogy a jog segítségével a társadalom egészét képesek szabályozni, szem elől tévesztik a szabályozás szempontjából legalább ennyire lényeges vallást és erkölcsöt.

Pillanatnyilag a nyugati demokráciákban nem is léteznek olyan intézmények, amelyek kellő felhatalmazással rendelkeznének arra, hogy a jog normarendjével kommunikálva az erkölcs vagy a vallás normarendjeit megjelenítsék. A Habermas által megfogalmazott kommunikatív cselekvés elméletéből kimaradt a vallás és az erkölcs kollektív diskurzusa.

A történelmi tapasztalatok alapján a természetjog lehet az egyik alkalmas közeg arra, hogy ezeket a fogalmak közti kapcsolatokat megteremtse, úgy, hogy közben egyiknek sem sérti az önállóságát. Visszakanyarodva a példánkra, a 'kereszt alakú műemlék' kérdésében nem tudunk a jog normarendjén

28 BIRHER Nándor: *Hálózatokban*. Veszprém, Nodus Kiadó, 2014, 8-35.

29 <https://www.oyez.org/cases/2018/17-1717> (2019. 05. 29.)

30 *Lemon v. Kurtzman*, 403 U.S. 602 (1971).

belül megfelelő (igazságos, méltányos, széles körben elfogadott) döntést hozni, szükséges az erkölcsi diskurzus lefolytatása, és fontos lenne a vallási szempontok figyelembevétele is. Mindennek a fóruma jelenleg a politikai alapú Legfelsőbb Bíróság az Amerikai Egyesült Államokban, vagy az Alkotmánybíróság hazánkban. Mindez azonban esetenként még így is túl kevés, szélesebb és intézményesített társadalmi párbeszédre lenne szükség, amelynek a kereteit a liberális társadalom még nem tudta kidolgozni.³¹

Ennek részben oka az is, hogy a természetjogi gondolkodásban sem született meg a normarendek világos elválasztása, nem került befogadásra a gyakorlatban ténylegesen működő, Luhmann által leírt társadalmi-rendszerelmélet.³² Nem lehet kérdéses, hogy az egyes normarendek a saját nyelvezetük szerint írják le a jelenségeket, illetve a saját kódjaik mentén szabályoznak. Nem gondolhatjuk azt sem, hogy a természetjog valamiféle 'szuperjog', 'szupererkölcs', 'szupervallás', amelyik a normarendeket ötvözve minden probléma megoldására önmagában használható. Arra viszont kiváló alap lehet, hogy az egyes normarendek viszonyát még pontosabban leírjuk a terminológiája és évszázados dogmatikája segítségével.

6. Nemzetközi jog

A jog mint normarendszer minőségi átalakuláson ment keresztül a korai modern államok kialakulásával, amelynek időpontját a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békeszerződést követő időszakra szokás helyezni. Az államok közötti formális érintkezés, a diplomácia szabályainak kialakulása erre az időszakra tehető az európai történelemben: innentől datálható a mai értelemben vett nemzetközi jog létrejötte is, a nemzetközi közjog alapjait Grotius tette le a 17. században.³³ Ebben a viszonylatban jelentős eltérések alakultak ki normarendszer szintjén az azt megelőző, főként vallási alapokon nyugvóhoz képest. Míg az államok közötti érintkezés középpontjában korábban, főként középkori keresztény szerzők művei alapján az igazságos háború teológiai alapú definiálása, illetve a különböző birodalmak hódítása állt, az új nemzetközi

31 A kérdést tovább bonyolítja, ha figyelembe vesszük a tömegkommunikáció természetjog-ellenes érdekeztelt működését is.

32 Seidl, David: *Luhmann's theory of autopoietic social systems*. https://www.researchgate.net/publication/277293382_Luhmann%27s_theory_of_autopoietic_social_systems, (2019. 05. 18.)

33 GROTIUS, Hugo: *A háború és a béke jogáról I–II*. Budapest, Pallas Stúdió–Attraktor Kft., 1999.

rendszer megkülönböztette egymástól a bel- és külpolitikát, az állami cselekvés igazolását pedig a szuverén akaratában látta.³⁴ Ez volt az az időszak, amelyben a vallási alapú nemzetközi jogrend vonatozási pontjai átkerültek az erkölcsi típusú kapcsolatokhoz. Nem annyira a közös vallási tudat, mint inkább a közös szokások váltak viszonyítási alappá. Különösen is igaz ez a gyakran családi kötődésekkel is rendelkező monarchák nemzetközi kapcsolatrendszerére.

A nemzetközi jog szokásjogon alapuló, főként a diplomácia gyakorlati működését lehetővé tevő, a nagykövetek immunitásával kapcsolatos szabályokat követően elsődlegesen a háború során gyakorolható magatartások korlátozásáról szóló (ius in bello) humanitárius jogra helyeződött hangsúly. 1863-ban megalakul a Nemzetközi Vöröskereszt, míg 1864-ben elfogadták az első genfi egyezményt, amely a harctéren megsebesült személyek megsegítéséről szólt. A hágai békekonferenciákon 1899-ben és 1907-ben fogadtak el humanitárius tárgyú egyezményeket,³⁵ majd az 1949-ben elfogadott Genfi Egyezmény jelentette a humanitárius jog legszélesebb körű szabályozását, amelyet három kiegészítő jegyzőkönyv tovább bővített.³⁶

A 20. századi történelmi események folytán fejlődött és vált egyre inkább 'jogivá' a nemzetközi jog tartalma. A súlypont áthelyeződött a hódításról és annak igazolásáról, illetőleg a hadviselés szabályairól a háború megindításának korlátozására, a háború elkerülésével a béke megtartására. 1920-ban hozzák létre a Nemzetek Szövetségét, majd 1945-ben az Egyesült Nemzetek Szervezetét, amelynek alapokmánya a nemzetközi béke és biztonság fenntartása mellett a népek önrendelkezési jogát, gazdasági, szociális, kulturális nemzetközi feladatok ellátását, valamint az emberi jogok védelmét is szabályozta.³⁷

A nemzetközi jogi szabályozás, részben az ENSZ szakosított szerveinek működése folytán további területekre is kiterjedt az évek alatt: a nemzetközi

34 SZIGETI Péter: *A nemzetközi jog és az igazságos háború eszméjének fejlődése*. <https://www.ajk.elte.hu/file/SzigetiPeter-NemzetkoziJog.pdf> (2020. 05.24.)

35 1913. évi XLIII. törvény az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában.

36 1989. évi 20. törvényerejű rendelet a háború áldozatainak védelmére vonatkozóan Genfben 1949. augusztus 12-én kötött Egyezmények I. és II. kiegészítő Jegyzőkönyvének kihirdetéséről.

37 1956. évi I. törvény az Egyesült Nemzetek Alapokmányának törvénybe iktatásáról.

magánjog,³⁸ a nemzetközi szerződések joga,³⁹ a nemzetközi emberi jogok,⁴⁰ a menekültjog,⁴¹ és a nemzetközi büntetőjog⁴² is a nemzetközi jog szabályozásának tárgyát képezi.

Az államok közötti mélyebb együttműködés eredményeként különböző integrációk jöttek létre, melyek közül az Európai Unió a legsikeresebb.⁴³ Az áruk, a szolgáltatások, a tőke és a személyek szabad mozgásának elősegítése érdekében a tagállamok szuverenitásuk egy részéről lemondtak, és az állampolgáriak életének minden területére jelentős hatással bíró jogforrások megalkotására attak felhatalmazást az uniós intézményeknek.

Az államközi jog mellett a belső jogi szabályozás értelmezésére is számos elmélet látott napvilágot a 20. század során. A két fő iránynak a jogpozitivista,⁴⁴ illetve a természetjog⁴⁵ alapú megközelítéseket tekinthetjük. A fő szabályozási irányoktól eltérően a jogi realizmus, illetőleg a jogszociológia szempontú megközelítés bír még jelentőséggel.

A jogpozitivizmus egyértelműen domináns trend volt a 20. században: olyan neves gondolkodók alkottak, mint Hart,⁴⁶ Raz,⁴⁷ és Kelsen.⁴⁸ A jogpozitivizmus az évszázad során nem veszített jelentőségéből, sőt további irányzatoknak tudott alapokat nyújtani. A mai értelemben vett alkotmányjog⁴⁹ alapjait a

38 Lásd pl. Egyezmény a szerződéses kötelezettségekre alkalmazandó jogról, aláírásra megnyitva Rómában 1980. június 19-én; az Egyesült Nemzeteknek az áruk nemzetközi adásvételi szerződéseiről szóló Bécsben, az 1980. évi április hó 11. napján kelt Egyezménye.

39 A szerződések jogáról szóló, Bécsben az 1969. évi május hó 23. napján kelt szerződés kihirdetéséről.

40 Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről, Róma, 1950. november 4.

41 A menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi július hó 28. napján elfogadott Egyezmény.

42 A hágai Nemzetközi Bíróság Alapszabálya.

43 Az Európai Unióról szóló szerződés.

44 A jogpozitivizmus gyökerei a 20. század előtt találhatók meg – Bentham: Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe, illetőleg Austin: The Province of Jurisprudence Determined.

45 A természetjogi gondolat már az ókorban is megjelent, legmeghatározóbb képviselői Aquinói Szent Tamás, Hobbes, Locke, Rousseau, és a már említett Grotius.

46 HART, Herbert Lionel Adolphus: *A jog fogalma*. Budapest, Osiris Kiadó, 1995.

47 RAZ, Joseph: *The authority of law: essays on law and morality*. Oxford, Oxford University Press, 2009.

48 KELSEN, Hans: *Reine rechtslehre*. Wien, k.n. 1960.

49 Lásd Dworkin, Ronald: *Law's empire*, Cambridge, k.n. 1986.

kelsen jogelméletben fedezhetjük fel, de a totalitárius jogelmélet⁵⁰ és a szűk értelemben vett szovjet jogelmélet⁵¹ is a jogpozitivizmus által kidolgozott elvekre épül.

A természetjog kevésbé volt sikeres az elmúlt évszázadban: az ókori és középkori dominanciája után a tudományelméletek fejlődései háttérbe szorították ezen elméleteket. Mégis kiemelendő Radbruch⁵² formulája, mely rövid ideig tartó reneszánszt hozott el a természetjog számára, illetőleg Hayek⁵³ munkái.

A fentiekől eltérő megállapításokkal találkozhatunk a jogszociológiai⁵⁴ megközelítéseknél, melyek közé sorolhatóak a jogi realizmus⁵⁵, a skandináv jogelméletek⁵⁶, a kritikai jogelmélet és a feminista jogelmélet⁵⁷ hívei.

Az egyes elméletek többségében jelen van a jog-erkölcs-vallás kapcsolata, hiszen a nemzetközi környezetben az egyes államok önmagában zárt, az állampolgárok vagy az államterületen élők feletti gyakorlatilag abszolút szuverenitása a nemzetközi viszonyokban többé-kevésbé egyenlő felek közötti, történelmi alapú kommunikációvá változik.

7. Emberi jogok

Külön említést érdemelnek az emberi jogok, mint a jogi normarendszer szabályozó eszközei. Az emberi jogi gondolkodás gyökerei már a felvilágosodás korában megjelentek, de kiteljesedése a 20. századra tehető, az elmélet feltehető előzményeként a kor embertelen diktatúrái nevezhetőek meg. Itt kell azonban megjegyezni, hogy a legvéresebb diktatúrák is, mint például a sztálini kommunizmus is formálisan az emberi jogok nevében járt el.

50 SCHMITT, Carl: *Politische Theologie, Kapitel zur Lehre von der Souveränität*. Berlin, k.n. 2017.

51 SCHLESINGER, Rudolf: *Federalism in Central and Eastern Europe*. London, k.n. 1945.

52 RADBRUCH, Gustav: Gesetzliches unrecht und Übergesetzliches recht. *Süddeutsche Juristen-Zeitung*, 1946. 1 (5), 105-108.

53 HAYEK, F. A.: *Law, legislation and liberty (volume 1. Rules and order)*. Chicago, University of Chicago Press, 1978.

54 EHRlich, Eugen: *A jogszociológia megalapozása*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1977.

55 FRANK, Jerome: *Law and the modern mind*. Piscataway, k.n., 1963.

56 CSIZMADIA T. – VISEGRADY A.: Az Y-Semaa Skandináv Jogi Gondolkodásban. *Jura*, 2003/1, 163.

57 KENNEDY, Duncan: Legal education and the reproduction of hierarchy. *Journal of Legal Education*, 1982, 32 (4), 591-615.

Az emberi szabadságot és életet semmibe vevő rezsimek ellenpólusaként jelentek meg különböző alkotmányok, illetőleg egyetemes emberi jogi deklarációk, melyek kapcsolódási pontot jelentenek a nemzetközi joggal is.

Az „emberi jogok” jelentése kettős, ezért is van a kérdésben sok félreértés. Emberi jognak nevezzük azokat az egyént megillető, az emberi méltóságból, az ember „teremténységéből” fakadó jogokat, amelyeket a természetjog már az antikvitás óta leírt. Ebben az értelmezésben az ember mindig kollektív létező, az „én” fogalmát megelőzi a „mi” fogalma.

Ettől eltérő azonban az emberi jogoknak az a megnevezése, amelyik a felvilágosodással egyidejűleg született, és amelyik az individualista liberalizmus alapja. Itt az „én” kap kitüntetett szerepet a látszólagos jogaival, gyakran ellentétben a közösség erejéből fakadó jogosultságokkal és kötelezettségekkel szemben⁵⁸.

Az emberi jogokat hagyományosan három típusba osztják, vagy generációk szerint rendszerezik: az első generációba a klasszikus szabadságjogok tartoznak, melyek az államtól tartózkodást várnak el. A szocialista gondolkodásban, részben ezek ellensúlyozásaként jelennek meg a második generációs emberi jogok, melyek az államtól aktív magatartást, az állampolgárok gazdasági és kulturális jogainak érvényesítését várják el.⁵⁹ A harmadik generációba olyan emberi jogok tartoznak, melyeket nem alanyi jogként lehet kikényszeríteni, hanem bizonyos csoportokat illetnek meg, az államtól intézményvédelmi funkciót várnak el.

Érdekes kérdést vet fel az emberi jogi elméletek eredetének, jogelméleti levezetésének kérdése. Az emberi jogi egyezmények folytán nyilvánvaló kapcsolódási pontot fedezhetünk fel a nemzetközi joggal. Kérdéses azonban, hogy az emberi jogok háttérét a jogpozitivisták megközelítésben, vagy a természetjogi elméletben találjuk meg. Álláspontunk szerint mindkét elképzelés megalapozható: az emberi jogok felfoghatóak úgy, mint a normarendszer olyan része, melyet a jogalkotó nem korlátozhat. Ebben az értelemben az emberi jogok az emberi természetből fakadnak, az embert születésénél fogva illetik meg, így tehát határozott értéktartalommal bírnak. Ebben az értelmezésben a kapcsolódási pontot az emberi jogok területén a jog és a vallás jelentheti.

A másik értelmezés szerint az emberi jogok nem értéktartalmuknál fogva, hanem pusztán azok deklarálása folytán bírnak kötelező erővel. Az emberi jogok ilyen értelemben tehát megkísérik pótolni a jogpozitivizmusból hiányzó értéktartalmat úgy, hogy az emberi jogokat helyettesítik be a természetjogi

58 JOHNSTON David L.: *Islam and Human Rights: A Growing Rapprochement?* https://www.academia.edu/12780012/Islam_and_Human_Rights_A_Growing_Rapprochement (2020. 05. 22.)

59 Ilyen céllal működik az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa.

fogódzkodók helyére, annak vallási vagy erkölcsi tartalma nélkül. Így a jogpozitivizmusnak is egyfajta viszonyítási alapjaként működhetnek az emberi jogok, de továbbra sem adnak választ azon kérdésekre, melyekre a jog, mint normarend nem képes – a többi jogi norma legitimitását azonban annyiban megalapozhatja ez a megközelítés, hogy amennyiben a szuverén akarata ellentétes az emberi jogokkal, az nem lehet érvényes. Ez a fajta megközelítés pedig az alkotmányjoggal, az alkotmánybíróági gyakorlattal, mint szabályozó rendszerrel jelent kapcsolódási pontot.

Jól látható, hogy az emberi jogokkal kapcsolatban sem kerülhető meg az „egész ember” értelmezése, az emberi élet jogi fogalmának a tényleges tartalma. Mindez pedig nem lehet meghatározható az erkölcs és a vallás kategóriái nélkül.

8. Szabványok, protokollok, kódexek, compliance, integritás, adatvédelem: folyamatszabályozás

Korábban már leírtuk, hogy a normarendek komplexitásával párhuzamosan az alkalmazott terminológia egzaktága is folyamatosan nő. A jog mint normarend, a technikai jog megerősödése során, az egyre egzaktabb szabályozás irányába halad, egyre pontosabban fogalmazza meg a szabályait, – esetenként tiszta matematikai-logikai képletekben rögzített módon. Ahogy azonban azt már bemutattuk, legalább ennyire fontos a másik szempont is, azaz világossá válik, hogy a jognak a más normarendekhez fűződő kapcsolatát is meg kell erősítenie. A technikai jognak egyre markánsabban kell szembesülnie az erősödő vallási jogrendekkel, vagy éppen az egyes nemzetközi szervezetek és gazdasági társaságok belső etikai jellegű szabályzóival. Úgy tűnik, minden próbálkozás ellenére, az egzakt szabályozás és az ember méltányosság igénye nem választható el egymástól.⁶⁰ Ezeket az új szabályozási módokat vesszük szemügyre ebben a fejezetben. A következőkben vizsgált szabályozási területeken a normák, vagy a közösség elvárásai alapján, külön kényszer nélkül érvényesülnek (pl. TÜV tanúsítás szükségessége egyes piacokon), vagy azokat jogszabály emeli be a nemzeti jogrendbe.

60 BIRHER Nándor: *A modern technológiák szabályozásának változásai: teoria versus praxis, etika versus protokoll*. In: HOMICSKÓ Árpád: *A digitalizáció hatása az egyes jogterületeken*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2020, 11-17.

8.1. Szabványok

A szabványokkal kapcsolatban a legegyszerűbb, ha a hazai szabályozásból kiindulva határozzuk meg az alapvető fogalmakat. Eszerint a szabványosítás *„olyan tevékenység, amely általános és ismételten alkalmazható megoldásokat ad fennálló vagy várható problémákra azzal a céllal, hogy a rendező hatás az adott feltételek között a legkedvezőbb legyen.”*⁶¹ A szabványosítás ezen célja a normatív elemeket megfogalmazó szabványok alkotásán és alkalmazásán keresztül valósul meg. A Nemzeti szabványosításról szóló (továbbiakban Nsztv) tv. 4. § (1) bekezdés alapján a szabvány jelentése: *„elismert szervezet által alkotott vagy jóváhagyott, közmegegyezéssel elfogadott olyan műszaki (technikai) dokumentum, amely tevékenységre vagy azok eredményére vonatkozik, és olyan általános és ismételten alkalmazható szabályokat, útmutatókat vagy jellemzőket tartalmaz, amelyek alkalmazásával a rendező hatás az adott feltételek között a legkedvezőbb.”*

A szabványok jellemzik talán leginkább azt, amit Habermas a következőképp fogalmaz meg: „Ez a tudásra törekvő akarat hatol be a tudományos diskurzusok szerkezetébe, s magyarázza meg azt, hogy a szcientikus módon előkészített tudás az emberről, a terápiák, szakvélemények, társadalomtechnológiák, tantervek, tesztek, kutatási jelentések, adatbankok, reformjavaslatok, stb. alakjában miért merevedhetett közvetlenül fenyegető hatalommá. A tudásra törő modern akarat meghatározza „azon szabályok együttesét, amelyek alapján az igazat elkülönítik a hamistól és specifikus hatalmi hatáskörrel ruházzák fel.”⁶²

A szabványok megalkotása hazánkban egy köztisztület feladata az Nsztv. 7. § alapján. A nemzeti szabványok követése önkéntes, azonban nagyon gyakran fordul elő, hogy egyes szabványok alkalmazást jogszabály, vagy szakmai, piaci elvárás teszi megkerülhetetlenné. Az Nsztv. 6. § erről így rendelkezik:

„6. § (1) A nemzeti szabvány alkalmazása önkéntes. (2) Műszaki tartalmú jogszabály hivatkozhat olyan nemzeti szabványra, amelynek alkalmazását úgy kell tekinteni, hogy az adott jogszabály vonatkozó követelményei is teljesülnek.”

Különösen is a nemzetközi piaci viszonyok között elengedhetetlen a jog és a nemzetközi, illetve hazai szabványok szoros kapcsolata. A szabványok kialakításában pedig a részletes műszaki leírás mellett megjelennek az etikai elemek is.⁶³ Az MSZ EN ISO 9001:2015 szabvány szerint a termelés célja a

61 1995. évi XXVIII. törvény a nemzeti szabványosításról, 1. melléklet 1. pont.

62 HABERMAS (1998) i. m. 222.

63 VERESS Gábor – BIRHER Nándor – NYILAS Mihály: *A minőségbiztosítás filozófiája*. Budapest, Jel Kiadó, 2010.

fogyasztó igényeinek a kielégítése, és a vevőknek a termékkel szembeni elégedettségének növelése.⁶⁴

A szabványok fejlődése, azon belül pedig a minőségirányítás is az egyre nagyobb közösségi elvárásoknak való megfelelés irányába mutat. Ez a közösségi elvárás egyébként az etika egyik alapeleme is. A minőséghez ugyanis – ellentétben a mennyiségi elemzéssel – értékítélet is kapcsolódik. A minőség ebben az értelemben nem valamiféle egyértelműen meghatározott valóság, hanem viszony, a termék (és annak előállítója) és a fogyasztó közötti folyamatosan alakuló kapcsolat. A minőségnek ez a fogalma az 1900-as évek elején jelent meg, az ipari termelés, és különösen is a hadiipari termelés fellendülésével egyidejűleg. A légi szállítás, illetve repülőgépgyártás – különösen is a hadiiparban – elengedhetlenné tette a termékek magas minőségét, hiszen ezeken a területeken jellemzően csak egyszer lehetett hibázni. A minőséget biztosító szabványok négy lépésben alakultak ki. Először a termékszabványok voltak azok, amelyek a termékek egy adott tulajdonságát írták le objektív, mérhető módon. Ezt követte a vizsgálati szabvány, amelyik már nem csak az elvárt adatokat írta le, hanem meghatározta azt a módot is, ahogy az elvárt adatokat össze kellett gyűjteni, azaz az ellenőrzésre vonatkozó eljárásokat írta le. Ebből fejlődtek ki a mintavételt, illetve termék-átadási folyamatokat leíró szabványok. Végül a korábbi szabványokat is integrálva megjelentek a minőségügyi szabványok, amelyek már teljes minőségügyi rendszereket definiáltak. Ahogy már említettük, a katonai szabványok voltak az elsők, amelyek közül az átadás-átvételt szabályozó MIL-STD-105 D szabványt érdemes megneveznünk. Magával a minőség rendszerszintű biztosításával szintén az amerikai eredetű MIL-Q-9858, illetve a MIL-I-45208 foglalkoztak. Ezen szabványok érdekessége, hogy mind a mai napig érvényben vannak az amerikai hadiiparban. Később ebből a két szabványból fejlődtek ki a NATO szabványok is, amelyek a minőségbiztosítás területén az AQAP 1,4,9 nevet kapták. Mivel a NATO szabvány és az angolok által kifejlesztett szabványok nem voltak egymással teljes egészében megfeleltethetőek, megindult a NATO és az angol szabványokat összehangoló eljárás. Ugyanez történt a polgári, ipari szabványok esetében is. Ennek a folyamatnak az egyik jelentős lépése az ISO testület létrehozása volt. Az ISO elnevezés a görög „ἴσος” (isos) egyenlő szóból származik. Maga a szervezet a II. Világháborút követően 1946-ban Genfben jött létre azzal a céllal, hogy a globális kereskedelmet előmozdítsa az egységes szabványok alkalmazásán keresztül. 1987-re az angol szabványokat, így a BS

64 MSZ EN ISO 9001:2015 0.1. Általános tájékoztatás.

5750-et is figyelembe véve, annak magyarázataiból és megjegyzéseiből is merítve készült el az ISO 9000-es sorozat négy szabvánnyal, a 9001, 9002, 9003 és 9004 számúval. Ezekből a szabványokból született meg mára a már hivatkozott MSZ EN ISO 9001:2015.

A szabványalkotási területen az elmúlt időben számos olyan új szabvány jelent meg, amelyek a termelés és a szolgáltatás (beleértve a fogyasztást is) folyamatainak szabályozására hivatottak, követésük ugyan önkéntes, de jogszabályok támasztanak olyan követelményeket, amelyek megkerülhetlenné teszik az alkalmazásukat. Ezen a területen csak példaképpen említjük az ISO 14000-et, ami környezetirányítási szabványokat tartalmaz, vagy ehhez kapcsolódóan az ISO 50001 Energiairányítási rendszerszabványt 2011-ből, illetve a 2013-ban megjelent ISO 27001 egy információbiztonsági szabványt.

Sajátos szabálya a szabványok, illetve az etikai kódexek jogba történő integrációjának az Egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény 7. §, amely szerint:

(1) Minden betegnek joga van - jogszabályban meghatározott keretek között - az egészségi állapota által indokolt, megfelelő, folyamatosan hozzáférhető és az egyenlő bánásmód követelményének megfelelő egészségügyi ellátáshoz.

(2) Megfelelő az ellátás, ha az az adott egészségügyi szolgáltatásra vonatkozó szakmai és etikai szabályok, illetve irányelvek megtartásával történik.

Ebben az esetben a jogszabály által megkövetelt objektív tartalmat a protokollok és etikai szabályok adják. Az imént felvázolt pontokon egyértelműen látható a normatív rendszerek kapcsolódási módja. Minden természetesen nem azt jelenti, hogy ezeknek a normatív rendeknek 'metszéspontjuk' lenne, hanem azt, hogy folyamatosan kapcsolódnak egymáshoz, egymásra utalva. A normáknak ez a fejlődése olyan teljesen új szabályozási módokat alakít ki, mint például a fair trade, azaz a termelés etikai vonatkozásaira fókuszáló szabályozás. A jogban jelentkező azon tendenciákat, amelyek a személyiséget 'egy intézménynek egy esetévé'⁶⁵ redukálná, újra és újra áttöri az etikum.⁶⁶

10. Etika

Amíg a vallás az Isten – ember viszonyban értelmezhető, addig az erkölcs a közösség – egyén viszonyban. Az erkölcs rendeltetése, hogy a társadalmi együttélésnek értelmet adjon (hogyan cselekszem jól a közösségemben?)

65 GEHLEN, A.: *Die Seele in technischen Zeitalter*. Hamburg, k.n., 1957, 118.

66 „Ebből a perspektívából a társadalmasodott individuumok csupán példányok, egy diskurzusformáció standartizált készítményei – sajtólassal gyártott egyedek.” HABERMAS (1998) i. m. 240.

továbbá, hogy a cselekvést az egyén a saját identitásában is értelmezze (mit mond a lelkiismeretem?). Az erkölcsben az egyik mozzanat a közösségtől irányul az egyén felé (éthosz) a másik pedig az egyéntől a közösség felé (ethosz, morál). Az erkölcs célja, hogy a közösség élete, beleértve az egyén életét is minél harmonikusabb, a közösség fenntartására minél alkalmasabb legyen. Az erkölcs célját tekintve olyan evolúciós előny, amelyik a közösség tartós fennmaradását biztosítja. Alapja a bizalom, az egymásra-hagyatkozás és a közösségéért való felelősségvállalás, képesség a jó és a rossz fogalmainak használatára: „Világos, hogy az etikának semmi köze a köznapi értelemben vett büntetéshez”.⁶⁷

Az erkölcs mai megközelítése alapvető félreértésen alapul. Individuálissá vált korunkban a kiindulópont az egyén boldogsága. Úgy tűnhet, mintha a jog és az erkölcs is azért lenne, hogy az egyének egymást nem zavarva, boldogan éljenek. Ezzel szemben az erkölccsel kapcsolatban helyesen fogalmaz Arno Anzenbacher, aki Kantra hivatkozva megállapítja, az alapvető erkölcsi kötelesség a saját tökéletességünkre és a másik ember boldogságára való törekvés. Ez az elv lehet minden etika központja. Egyébként egyértelműen ezt az álláspontot támasztja alá az Evangéliumokban szereplő nyolc boldogság felsorolása is, amelyből látjuk, hogy nem az egyén közvetlen, anyagi boldogsága a cél. Az egyéni boldogság eszköz lehet ahhoz, hogy a másik ember boldogságát szolgáljuk vele. Példaként említhetjük, ha a házasságban a felek nem a saját boldogságukat tűznék ki célul, hanem a partnerükét, miközben a saját maguk tökéletesedésére koncentrálnának a másik iránt érzett szeretet jegyében, sokkal kevesebb válás lenne, és sokkal több boldogság a családokban és a társadalomban egyaránt. Ha már a vallási példáknál tartunk, érdemes a 'Miatyánk' szövegére is odafigyelni, ahol az ember mindig többszámban szól a Teremtőhöz.

A másik oldalról közelítve megállapíthatjuk, hogy az etika normarendje fontos eszköze volt a nagy ideológiáknak is. A birodalmak erkölcsse a nép ópiumaként, legújabb kori történelmünkben is megpróbálta az egyének tudatát átmosva hűséges szolgálkává tenni őket. Nem véletlen tehát, hogy korunkra sokan kiábrándultak az erkölcsből, azt gondolva, hogy az erkölcs normarendje egymással versengő, üres szölamok politikai felhangú gyűjteménye. Ezzel szemben az emberi normák kialakulása és a mi tudat erkölcsi-normatív körvonalazása előnyt jelent, amelyik az emberi fajt ennyire életképessé tette. A mi tudat egyszerre jelent lehetőséget és kényszert. Lehetőséget a saját érvényesülésre és kényszert a másik érvényesülésének vagy érvényesülése lehetőségének respektálására is. Ennek a magasabb érzelmi szintű megfelelője

67 Uo.

a felelősségtudat és a szeretet. Az igazi erkölcs nem egy egyszerű 'én-te' viszony, hanem komplex 'mi' kapcsolat.

Az etika igazából felesleges, és nem azért, mert az erkölcs mindössze 'az alkalom hiánya', hanem azért, mert az etikának olyan mélyen kellene átjárnia a hétköznapjainkat, hogy már fel sem kellene tűnnie a létének. Ezt az ideális állapotot így fogalmazza meg Bonhoeffer az Etika című munkájában: „Azt a kort, amelyben az etika önálló témává válik, fel kell váltania annak az időnek, amikor a moralitás ismét magától értetődik. Csak, amikor megtörik a közösség, vagy valami fenyegeti a rendet, akkor szólal meg, hogy azután a rend helyreállása után ismét háttérbe lépjen és elhallgasson. [...] A kell oda tartozik, ahol valami nincs meg.”

Érdeemes az etika – mint normatív eszköz – fejlődését röviden szemügyre vennünk az 1900-as évektől kezdődően. Itt is egyértelműen látszik az erősödő kapcsolat mind a jog, mind pedig a vallás rendszereivel. Előljáróban felhívjuk a figyelmet a szocialista erkölcs jogra gyakorolt hatására, vagy a minőség- és környezet-irányítási szabványok etikai⁶⁸ elvárásaira, illetve napjainkban az egyes vallási jogrendek hatására a nyugati jogalkotás területén.

Erkölcs területén a nyugati filozófiában a modern kori kiindulópont egyértelműen Immanuel Kant nevéhez köthető. A kategorikus imperatívuszra⁶⁹ épülő (egyébként bibliai alapú) deontológiai irányzat az akarat-filozófiákon keresztül mind a mai napig meghatározza a gondolkodást.⁷⁰ A világosan és egyértelműen megfogalmazható parancsokra való igény szintén kirajzolódik Wittgenstein első korszakában, amelyet a *Tractatus logico-philosophicus* mutat be. Az akarat és a kötelességtudat elsőségére épülő etikai irányzatokkal párhuzamosan megjelentek a célszerűsége, hasznosságra koncentrááló irányok is. Itt a cselekvés jóságát leginkább a cselekvéssel elérhető haszon vagy célszerűség adja. Ezen a területen határozott fejlődésnek indult az USA-ban a pragmatizmus, amely elmélet szerint az igazság és a hasznosság, vagy gyakorlati működőképesség fogalmi szoros összefüggenek. Az 'it works' mint etikai kifejezés ezekben az elméletekben formálódik. A teleológiai és deontológiai irányzatok mellett a legnagyobb hatást a nyugati erkölcsi gondolkodásra egyértelműen Karl Marx gyakorolta. Mind a mai napig az ő szellemi táptalaján felnőtt etika-ideológusok vannak előtérben. A szociális mozgalmak helytelen etikai kezelésének következményei lettek az 1900-as

68 VERESS – BIRHER – NYILAS i. m.

69 KANT, Immanuel: *A gyakorlati ész kritikája*. Budapest, Osiris Kaidó, 2004.

70 ÖYMEN, Örsan, K.: The significance of normative and non-normative Ethics. *Deliberationes*, 2015/3, 5-11.

években kialakult diktatúrák, amelyeket a vallási tartalmakat előtérbe helyező, protestáns hagyományokon nyugvó Kulturkampf vagy a katolikus szociális tanítás nem volt képes már megakadályozni.

A nagy háborúk (és Nietzsche) utáni reménytelen időkben már nem volt esélye annak, hogy egy egységes filozófiai világbép mentén értelmezzék az erkölcsöt. Ez alól az egyetlen (szomorú) kivétel a marxista gondolkodás nyugati hegemoniája. Ebben a posztmodernnek is nevezett korban gombamódra kezdenek szaporodni a szakmai etikák, kutatás etikák, jellemzően átfogó megalapozottság nélkül. Szintén inkább csak a gyakorlati vonatkozásokra fókuszálva kapnak egyre nagyobb szerepet a nemzetközi piaci viszonyok között is jól alkalmazható etikai kódexek és compliance kézikönyvek. Ebből a sorból emelkedik ki az egyetemesség igényével fellépő, általános vonatkozási pontot kereső, Hans Küng nevével fémjelzett 'Projekt Weltethos'. Pontosan az etikában jelentkező elvontság hiánya miatt egyre nagyobb a spiritualitás iránti igény, amelyet részben vallások vagy vallások etikává alakított elemei próbálnak kielégíteni.

11. Vallás

A vallás évezredek alatt alakult ki, és a föld különböző pontjain élő civilizációk különféle módon fogalmazták meg az ember alapvető sorskérdéseit: honnan jöttünk, miért vagyunk és hova tartunk? A vallás válaszokat ad azokra a kérdésekre, amelyekre sem az etika, sem a jog nem képes komplex választ találni. A monoteista vallások, azon felül, hogy az Isten és az általa teremtett ember közötti viszonyokat szabályozzák, értelmezik az ember és a közösség (adakozás, szegények segítése), valamint az ember és önmaga (self) kapcsolatát, önreflexióra ösztönöznek.

A következőkben vizsgáljuk meg röviden, hogy a vallásnak milyen a hatalomhoz való viszonya az egyes társadalmakban és milyen eszközöket használnak – amennyiben használnak egyáltalán – az egyes etikai/erkölcsi alapértékeik érvényre juttatásának érdekében.

Magyarország Alaptörvénye kiemelten fontosnak tartja a keresztény kultúra védelmét, valamint a történelmi egyházakkal és azok társadalmi szolgálatával való intézményi együttműködést. Az Alapokmány preambulumban megfogalmazásra kerül a Nemzeti Hitvallás, amely kiemeli a kereszténység nemzetmegtartó szerepét.⁷¹

71 Lásd Magyarország Alaptörvényét.

Az Európai Unió megalakulása óta a vallással való kapcsolata eléggé ambivalens. A vallás nem jelenik meg a dokumentumokban explicit módon a Schumann-nyilatkozattól kezdve (1950) egészen a Maastrichti Szerződésig (1991). A Lisszaboni Szerződés (2007) az egyházak kifejezett kérésére rögzíti, hogy a vallási, egyházi, illetve felekezeti kérdések kizárólag tagállami hatáskörbe tartoznak,⁷² az Európai Uniónak nincs hatásköre ezeken a területeken, bár elismeri az egyházak különleges hozzájárulását az uniós szerveződéshez.

Ezzel szöges ellentétben az iszlám államokban a jog legitimitását a vallás adja és a társadalmi normáknak a törzsi, szokásjogi rendszer az alapja.⁷³ A társadalom jogrendjét a *saría*⁷⁴ és az adminisztratív jogi szabályokat tartalmazó *kanún* szabályozza, amely a jogforrasi hierarchiában a saría alatt alá sorolható. Az iszlámban nincs hagyománya az állam és a vallás szétválasztásáról való gondolkodásnak, minthogy a saría is elsősorban a közösség vallásos tevékenységének rendszerét szabályozza, nem tartalmaz sem államigazgatási, sem szervezési normákat.

A kelet-ázsiai társadalmakban (Kína, Japán) a szokásokon és hagyományokon alapuló jogrendszerek forrása, valamint a társadalom szellemi iránytűje a konfucianizmus. Kínában 1949 után a szovjet minta vált irányadóvá. A kelet-ázsiai társadalmakban a jog nem a transzcendenstől ered, hanem az uralkodó által kinyilatkoztatott szabály válik normává. Jellemző, hogy a kelet-ázsiai kultúrákban idegenkednek a jogtól, igyekeznek a személyes, közösségi szinten kezelni a problémás helyzeteket, mivel számukra a jog a büntetéssel kapcsolódik össze. Az elmúlt században a Japán jogrendszer kodifikációja német mintára ment végbe.⁷⁵

Eliade, az elismert vallástörténész mítoszfelfogása szerint a vallás (értsd: primer mítoszok) világát önmagából kell megérteni, mert e világ öntörvényű, *sui generis* adottság, ami nem redukálható semmi másra: „a vallási jelenségeket, mint olyat, csak úgy ismerhetjük meg, ha a saját szintjén ragadjuk meg, vagyis, ha úgy tanulmányozzuk, mint vallásit.”⁷⁶ A kijelentés igazolja, hogy a normarendek esetében nem lehet közös halmazokat, metszeteket keresni, azok önállóan szabályoznak.

72 EUMSZ. 17. cikk (1) Az Unió tiszteletben tartja és nem sérti az egyházak és vallási szervezetek vagy közösségek nemzeti jog szerinti jogállását a tagállamokban. (2) Az Unió ugyanígy tiszteletben tartja a világnézeti szervezetek nemzeti jog szerinti jogállását.

73 THEKKEMURIYIL, Matthew.: Image and Likeness of God. Leuven, 2011.

74 Isten által adott törvények, normák összessége.

75 TAMÁS Csaba Gergely: *Kelet-ázsiai jogrendszerek*. <https://ijoten.hu/szocikk/kelet-azsiai-jogrendszerek>; (2020. 05. 24.)

76 ELIADE, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006.

Ha tüzetesen megvizsgáljuk, a legtöbb vallás elveiben jelen van az elsőségre, a kizárólagosságra való törekvés, amely megtűri, elfogadja ugyan a másik létezését, de nem gondolja igaznak annak metafizikai valóságát. A vallásos közösséget alkotó egyén számára azonban a személyes és társadalmi valóság része a saját hitrendszere, ezen belül helyezi el önmagát, múltját és létezésének célját. A vallás mindig értékötött paradigmák harca lesz, amelyek örökös konfliktusos viszonya nem kétséges. Hogyan működhetne jól a vallások együttélése egy idealizált rendszerben? Hogyan oldható fel a közöttük álló nyilvánvaló ellentét? A megoldás egyik lényegi eleme, hogy a vallási, jogi és erkölcsi normatív módszerek elválasztása ténylegesen is megtörténjen, azonban egymástól függetlenül működve képesek legyenek egymás kontrolljára is.

„Erasmus eszménye a béke volt, ahogyan azt Krisztus tanította: csak ez járulhat hozzá az európai nemzetek együttműködéséhez” írja Eliade. „Erasmus eszménye azonban – kölcsönös türelem és párbeszéd a megértés és egy közös karizmatikus forrás meglelése érdekében – a XX. század utolsó negyedének ökumenikus mozgalmában ismét megrendítően időszerűvé válik.”⁷⁷ A vallási konfliktusok ugyanis jellemzően nem a teológusok, hanem a politikusok harcai, és nem vallási, hanem etikai és jogi-hatalmi tartalmak körül zajlanak.

A normarendek világos megkülönböztetésével párhuzamosan – az együttműködés komplexitását leírva – egymás akaratlagos megismerése által közel kerülhet az eddig idegennek tartottak kultúrája, mások értékei, és több lehetőségünk van arra, hogy megértsük és elfogadjuk a másikat. Így például megismerhetővé válik a kereszténységből az *agapé*, azaz az isteni szeretet, amely a bajbajutott felebarát felé forduló cselekvő szeretet, vagy a testvériség gondolatát megfogalmazó Pál apostol szavai.⁷⁸ De a Korán alapján elfogadhatjuk azt is, hogy a népek különbözősége, a különböző társadalmak létezése Isten akaratából való, méghozzá azért, hogy ’megismerjük egymást’.⁷⁹ Szintén létkérdés a világ számára a család, vagy éppen a teremtett környezet fogalmának megfelelő, a vallások által évezredek alatt kimunkált értelmezése.

Napjainkra ezek a tradicionális és a vallások által megalapozott értékek alakultak át, újabb és újabb megoldatlan kérdéseknek, konfliktusoknak utat adva. Pontosan ezen átalakulások miatt van szükség arra, hogy a három

77 Uo.: 730-731.

78 „Az egész emberi nemzetséget egy vérből teremtette, hogy lakjon az egész föld színén, meghatározta elrendelt idejüket és lakóhelyük határait, hogy keressék az Istent, hátha kitapinthatják és megtalálhatják, hiszen nincs messzire egyikünkötől sem.” (Ap-Csel 17,26-27)

79 *Korán*. A szobák (Al-Hudzsurat) szúra, 13.

normarend komplexitása képes legyen az egyes normarendek kiegyensúlyozott ellenőrzésére és szabályozására is.

A jogpozitivizmus a jogértelmezés során értéksemlegességre törekszik, vagyis az érték maga a jog, amelyet a nép által felhatalmazott szuverén alkot, határoz meg. Ez alapján el kell fogadnunk, hogy egy adott társadalom szuverénje által preferált *saríának* is elfogadhatónak kell lennie normaszabályozó eszközként? Ha például az igazság fogalmát a másik két dimenzióban is értelmezzük, egész más válaszokat kapunk, valamint szubjektív módon adnak normatív értelmet az ez alapján elkövetett cselekedeteknek. Az lenne igaz, amit a szuverén kinyilatkoztatott és amiben a többségi társadalomban konszenzus alakul ki? A vallás szférájában van ugyanilyen válasz az abszolút igazság fogalmára: igazság az, amit Isten annak mond. Mégis milyen különböző az igazság fogalmának tartalma a két különböző normarendszerben.

Napjainkban milliók számára ad elfogadható válaszokat, népszerű értelmezési keretet a világ működéséről, az emberiség eredetéről, etikai gondolkodásmódjáról és jövőjéről a Harari-féle metanarratíva,⁸⁰ amely a vallás adta válaszok mellett jelenik meg alternatívaként, teljességgel kizárva Isten létezését, csupán fikcióként értelmezve azt. Miért érdekes számunkra egy történész, író munkássága? Mert a McLuhan-i világfaluban⁸¹ működő médiavállalatok, a véleményvezérek és az általuk széles nyilvánossághoz eljutó eszmék, gondolatok maguk is konstruálják a valóságot, így komoly befolyással bírnak a tömegekre. A kommunikációs szakembereken és egyes civil csoportokon, vállalatokon kívül kevesen mérik fel reálisan a médiában rejlő erőt a társadalom gondolkodásmódjának befolyásolására és ezen keresztül az egyes lobbicsoportok törekvéseit a bevett társadalmi normák megváltoztatására. Példaként kiemelhetjük akár az LMBTQ-jogok vagy a nemváltoztató műtétek jogi kereteinek kiszélesedésére és társadalmi elfogadottságra, támogatottságra gyakorolt hatást, amely rövid idő alatt ment át gyökeres változáson mind a közgondolkodás, mind a jog területén. A témák beemelése a média által a napi diskurzusbba, valamint a politikusok, művészek, azaz véleményvezérek kiállása – ezen keresztül az ügy személyessé tétele – valóságossá teszik a hétköznapi, egyébként nem érintett emberek számára is az adott kérdést. Mi köze mindennek a jogi területhez? Hogyan válik egy-egy társadalmi szempontból keveseket érintő kérdés transzparenssé, majd a jogalkotás

80 HARARI, Yuval izraeli történész magyarul megjelent könyvei: *Sapiens – az emberiség rövid története* (2015), *Homo Deus – a holnap rövid története* (2017), *21 lecke a 21. századra* (2018).

81 MCLUHAN, M.: *A Gutenberg-galaxis: A tipográfiai ember létrejötte*. Budapest, Trezor Bt., 2001, 45.

szempontjából is meghatározóvá? Úgy, hogy előzetes politikai kérdéssé kellett válnia, mert a politika mindig értékmotivált.

Vannak olyan vallási szempontból is igen kényes bioetikai kérdések, mint az abortusz, amely már reprodukciós alapjogi státuszt követel világszerte,⁸² vagy az eutanázia, amely a halálról való döntés jogát a Transzcendenstől az ember kezébe helyezi át.

Nézzünk meg néhány olyan gyakorlatot, amelyek napjainkban a jog, etika, vallás határmezsgyéjén mozognak, és óriási dilemmát okoznak a társadalomban. Az említett kérdések közül néhány az elkövetkező időben mindenképp azonnali, a normarendek komplexitására épülő megoldást is igényel.⁸³

Az iszlám valláshoz kapcsolódó szokásrendszer része a női nemi szervek megcsonkítása, amely nem csak az Európán kívüli társadalmakban van jelen, hanem a nyugati bevándorló közösségekben is bevett gyakorlat. Az áldozatok és emberjogi aktivisták kevés sikerrel próbálnak fellépni ez ellen a barbár gyakorlat ellen.⁸⁴ Mivel maguk az elkövetők is elsőként a vallási parancsoknak akarnak megfelelni, ezért nagyon kevés eset válik nyilvánossá és kevesen kerülnek bíróság elé.

A családon belüli erőszak értelmezése is egészen eltérő a különböző társadalmakban. Európa nyugati felén a bántalmazás legenyhébb formái is teljesen tiltottak, és ne menjünk messzebbre, Kelet-Európában ezt a gyakorlatot relatívan értelmezik – a szigorú törvényi szankciók ellenére természetes és társadalmilag elfogadott egy-egy atyai pofon elcsattanása.

A nemek megváltoztatásának és megváltoztathatóságának kérdése is egy ilyen határterület. A jövőben a születéskor érvényben levő nem szerinti jogok és kötelezettségek lesznek meghatározóak (pl. nyugdíjazás, börtönbüntetés, sport)? A vallás ebben a tekintetben egyértelmű és tudományosan is megalapozott: a biológiai nemünk nem megváltoztatható a genetikai mélységig.

82 *Body Politics. A primeron criminalization of sexuality and reproduction.* Amnesty International. <https://www.amnesty.org/download/Documents/POL4077632018ENGLISH.PDF> (2020. 05. 24.)

83 RIXER Ádám: A vallási szélsőségek tipológiája Magyarországon. *Vallástudományi Szemle*, 2018. 14 (4), 15-30.

84 Minden negyedik női nemi szerv-csonkítást hivatásos egészségügyi dolgozó hajtja végre: <https://unicef.hu/igy-segitunk/hireink/minden-negyedik-noi-nemiszer-csonkitas-hivatasos-egeszseguyi-dolgozo-hajtja-veg-re> (2020. 05. 24.)

12. A vallások értéklátása

Amikor erkölcsi kérdésekről gondolkodunk, mindig meg kell határozunk, hogy melyik viszonyrendszerben fogjuk értelmezni az adott fogalmat. A vallás szabályai egyértelműnek tűnnek, a felelősség a komolyan vett teremtmény-Teremtő viszonyban objektíválódik. Érdekes megvizsgálni Kohlberg rendszerét a morális fejlődés tekintetében, amelyik a morális kérdésekben odáig jut, ahol a vallási szabályozás kezdődik. Konceptiója szerint az igazságstruktúra fejlődési folyamata a megtorlástól való félelmen át, a társadalmi konszenzus által meghatározott erkölcsiség elfogadásáig tart. A folyamat végét a kölcsönös elfogadás jellemzi és a megvalósítandó cél a közösség jólétének maximalizálása.⁸⁵ A törvény akkor jó, ha olyan univerzális értékeken alapul, mint az emberi méltóság és az emberi jogok egyenlősége.⁸⁶ Itt kell megjegyezni – Kohlberggel ellentétben –, hogy pontosan ezeket az univerzális értékeket tudják a vallások örök tartalommal megalapozni. Ezzel szemben Kohlberg véleménye szerint léteznek univerzális, organikusan működő trendek a moralitás fejlődésében, ezért nem a vallás tartalma határozza meg az erkölcsi struktúrát, sokkal inkább kitölti azt.⁸⁷

A lelkiismeret egyetemessége bizonyítja, hogy a Teremtő által a „szívbe írt” törvények mindenütt működnek. Az Újszövetség szerint a lelkiismeretük szabályai alapján kerülnek ítéletre, akik nem találkoztak a kegyelmet hirdető Jézussal.⁸⁸ A keresztény bűn értelmezéstől elválaszthatatlan a szabad akarat kérdése. Erasmus erről így ír: „Szabad választás alatt az emberi akarat azon képességét értjük, amely szerint egy ember foglalkozhat olyan dolgokkal, amelyek az örök üdvösséghez vezetnek, vagy elfordulhat azoktól” Erasmus szerint az ember felelőssége csak ebben az esetben merülhet fel: „Ha az akarat nem szabad, a bűn nem róható föl (az embereknek), mert a bűn nem

85 Uo. 128-136.

86 Uo.138-146.

87 KOHLBERG, L.: *A van-tól a kell-ig. Honnan ered a naturalista hiba és hogyan küzdhető le a morális fejlődés tanulmányozásával.* In: KULCSÁR Zs. (szerk.) *Morális fejlődés, empátia és altruizmus.* Budapest, ELTE Eötvös, 1999, 148.

88 „Mert amikor a törvényt nem ismerő népek természetükből fakadóan cselekszik azt, amit a törvény követel, akkor ezek a törvény nélküliek önmagukban hordozzák a törvényt. Ezzel azt bizonyítják, hogy a törvény cselekedete a szívükbe van írva, bizonyossággal ennek lelkiismeretük és gondolataik, melyek hol vádolják, hol felmentik őket azon a napon, amelyen megítéli Isten az emberek titkait az én evangéliumom szerint Krisztus Jézus által.” (Pál levele a Rómaiakhoz 2,14-16)

létezik, ha nem szándékos”. Ha az ember nem választhatna szabadon, Isten lenne felelős a gonosztettekért éppúgy, mint a jókért, írja Eliade.⁸⁹

13. Világkép, emberkép, jövőkép a társadalom vonatkozásában

Mit hoz a jövő: globális érték(telenség), fenntarthatatlanság, vagy a normarendek összefüggéseiben megjelenő értékek újrafelfedezésének lehetünk majd tanúi? Tehát, ahogyan a tanulmány elején is megfogalmazásra került, a három vizsgált terület szinergiája adja az 'új' normativitás organikus mintázatát, amelynek megértése – a magatartást szabályozó rendszerek teljesebb megismerése által – a társadalom stabilitását is eredményezi. Fontos megjegyezni, hogy a három terület összehangolása nem jelenti bármelyik vallás, erkölcs vagy jog egyeduralkodásának jogosultságát.

Jól látható, hogy a nemzetállamok születésével egyidejűleg megjelenő 'egy állam-egy jog-egy norma' elmélet helyét átvette a jog 'tisztaságába' vetett hit meggyengülte. Helyette államok feletti, az egész emberiséget érintő szabályozási módok jelentek meg. Ezek a szabályozási módok ráadásul az 'egész embert' a teljes egzisztenciájában érintik. Számolnak az egyén erkölcsi felelősségével vagy éppen a vallási meggyőződésével is. Megváltoztak a szabályozási technikák is, hiszen esetenként egy algoritmus a legjobb szabályozó, másutt pedig az egyén lelkiismeretét kell megszólítani. Az 1700-as évek közepétől egymástól szigorúan elválasztott tudományterületek, azon belül pedig a normativitás élesen elválasztott területei között ismét fel kell tárnunk az egyre bonyolultabban szövődő kapcsolati szálakat. Ötletadóként készítettünk egy kapcsolati topográfiát, amelynek szerkesztésére invitálunk minden, a terület iránt érdeklődő szakembert.

Jelen tanulmány célja nem a kérdések végleges megoldása, hanem a kérdésfelvetés szükségességének igazolása volt. Különösen is igaz ez a következő kifejezetten vázlatos ábrára.

89 ELIADE i. m. 731.